

Тетяна Сухоребра,

кандидат юридичних наук, завідувач кафедри права, Вінницький торговельно-економічний інститут

Київського національного торговельно-економічного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2918-4574>

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРИРОДО-ОХОРОННИХ НОРМ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Розглянуто штрафні санкції, за правопорушення пов'язані з природними об'єктами в гетьманських універсалах, ордерах Коша та в давній пам'ятці «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Показано, що Гетьманські універсали відрізняються відсутністю чітко встановлених норм покарань, ознак злочинів та допускали широке трактування цієї категорії. Як міри юридичної відповідальності запорізькі козаки використовували штрафні санкції та таку міру як припинення користування природним об'єктом і передачу його іншому орендарю. В «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. використовувались штрафні санкції за правопорушення, пов'язані зі знищенням тварин, бортних дерев, бджіл, птахів, сінокошіння, незаконну ловлю риби та доведено їх більший розмір порівняно зі Статутами ВКЛ 1588 р.

Ключові слова: штрафні санкції, юридична відповідальність, «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., Статут ВКЛ 1588 р., природні об'єкти, Універсал, Ордер Коша.

Sukhorebra T.

Legal responsibility for violation of environmental regulations on the land of the Ukrainian Cossacks

The article considers penalties for offenses related to natural objects in the Hetman's universals, Kosh's warrants and in the ancient monument «Rights of the Little Russian People» in 1743. It is shown that the Hetman's universals differed in the absence of clearly established norms punishments, signs of crimes and allowed a broad interpretation of this category. As measures of legal responsibility, the Zaporozhian Cossacks used penalties and such measures as the cessation of use of natural objects and its transfer to another tenant. The «Rights of the Little Russian People» of 1743 used penalties for offenses related to the destruction of animals, trees, bees, birds, haymaking, illegal fishing and proved their higher size compared to the GDL Statutes of 1588.

Based on the results of the research, conclusions are drawn.

- 1. The legal responsibility established by the Hetman's universals was of an uncertain nature, there were no clear penalties for sanctions, which allowed for a broad interpretation of penalties for offenses related to natural objects.*
- 2. According to the Orders issued by Zaporizhzhya Kosh, the rules of liability were established in the form of the need to pay a fine and confiscate natural objects from tenants and transfer them to others.*
- 3. Penalties recorded in the «Rights of the Little Russian People» of 1743 were systematic, clear in nature and were aimed at protecting certain species of animals, birds, bees, tree trees, haymaking. A comparative analysis of the penalties of Prav 17 1743 and the Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588 showed higher values of fines in Prava y compared to the Lithuanian Statute.*

Key words: penalties, legal liability, «Rights of the Little Russian People» of 1743, the Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588, natural objects, Universal, Kosha Order.

Постановка проблеми. Адміністративна відповідальність у сфері охорони природи має давні традиції та пройшла складну історію свого становлення й охоплювала різні види покарання. З цієї причини для її дослідження важливо вивчити досвід українського козацтва, який ґрунтується на національних традиціях, звичаях, правилах.

Актуальність теми дослідження пов'язана з різким підвищенням впливу людства на природні об'єкти, що спричиняє їм значну шкоду, негативно впливає на флору та фауну, сільськогосподарські угіддя, здоров'я та працездатність людей. Ці обставини зумовлюють необхідність розгляду питань, пов'язаних з удосконаленням механізму юридичної відповідальності за правопорушення у цій сфері, що пов'язано з підвищенням ефективності чинного законодавства. Серед видів юридичної відповідальності важливе міс-

це займає адміністративна, яка забезпечує зміцнення законності у сфері природокористування, охорону прав та свободу громадян на безпечне навколишнє середовище та притягнення до відповідальності винних осіб. З метою її удосконалення може бути використаний історичний досвід, накопичений в Україні протягом різних історичних часів. Інтерес до норм адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері природи українського козацтва не випадковий. Він тісно пов'язаний з традиціями, звичаями, правилами використання природних об'єктів, системою штрафів, інших адміністративних засобів, які застосовували козаки. Водночас необхідно звернути увагу на те, що більшість питань, пов'язаних з правовою системою українського козацтва, перебувала під заборонаю, тому що в їхній діяльності московська влада завжди бачила осередок націоналізму та зосередження української ідеї. Тому питання юридичної відповідальності за правопорушення у сфері охорони природи потребують свого подальшого розвитку та систематизації.

Аналіз публікацій показує, що питання історії держави і права на землях українського козацтва досліджували О. І. Гуржий, А. О. Бойко, А. О. Скальковський, М. Є. Слабченко, В. А. Смолій, С. І. Мишецький, Ю. А. Мицик, Н. В. Полонська-Василенко, О. Л. Олійник, Д. І. Яворницький та ін. Історію підготовки «Прав, за якими судиться малоросійський народ», до яких увійшли норми з охорони природи, розглядали М. Є. Слабченко, О. Ф. Кістяківський, А. Яковлев, М. П. Василенко, В. Д. Месяц, В. С. Кульчицький, А. П. Ткач, І. Й. Бойко та ін. Водночас відповідальність у сфері охорон природи на землях українського козацтва вивчали А. Д. Бегека, В. П. Ващенко, І. М. Грозовський, Б. В. Кіндюк, К. Г. Лашенко, О. І. Логвіненко, Н. М. Фроюк, В. Є. Борейка, О. В. Патlachук. Особливий інтерес становить робота І. М. Грозовського, в якій розглянуто питання охорони лісів та проаналізовано норми юридичної відповідальності за правопорушення, пов'язані з цим природним об'єктом. Враховуючи, що такі дослідження мали фрагментарний характер, виникла необхідність комплексно розглянути питання відповідальності за правопорушення в сфері охорони природи, проаналізувати розгляд штрафних санкцій та ознаки правопорушень.

Метою роботи є дослідження штрафних санкцій за порушення природоохоронних норм на землях українського козацтва.

Викладення матеріалів дослідження необхідно розпочати з розгляду гетьманських універсалів, які приймали в різні історичні періоди. Як вказує П. О. Ньюїна, універсали записувались у судових книгах та оголошувались у публічних місцях, наприклад на ярмарках, навколо церков, а їхня структура була усталеною та завжди мала вступний протокол, текст, та кінцевий протокол [1, с. 45]. Одним з перших нормативно-правових актів, прийнятих у сфері охорони природи, були два універсали Богдана Хмельницького, які мали найвищу силу порівняно з іншими актами. Так, Універсал від 22 листопада 1649 р. присвячувався охороні лісів у Київському Михайлівському Золотоверхого монастиря, який був одним з найбільших монастирів тодішнього Києва. В цьому документі перед сотником Васильківським та козаками с. Глевахи, Малютинки, Юрьевки поставлено завдання щодо охорони лісу від незаконних рубок. Причиною підготовки універсалу була скарга ігумена Михайлівського Золотоверхового монастиря про те, що місцеві жителі завдали значну шкоду лісам, які належать цьому монастирю, та знищують їх. У документі встановлюється юридична відповідальність у вигляді заборон козакам та місцевим жителям їздити до лісів монастиря та проводити та проводити рубки й вказується на суворе покарання особам, які скоїли такі дії. Термін «суворе покарання» не був визначений, що призводило до його широкого тлумачення. Цей акт мав виконати васильківський сотник, який мав право притягнути винних до відповідальності, а в разі виявлення порушень з його боку та прийняття ним несправедливих рішень, гетьман вказує, що ця особа підлягає воєнному суду.

Питання відповідальності за правопорушення у сфері охорони природи регламентувались в Універсалі Богдана Хмельницького від 5 червня 1656 р. який торкався лісів Максаківського Спасо-Преображенського монастиря, який було засновано приблизно у середині XVI ст. У тексті документа вказується на причини його підготовки – скарги монахів на незаконні рубки та косіння сіна. В заключній частині документа гетьман встановлює юридичну відповідальність у вигляді «строного військового покарання» тим особам, які користуються природними об'єктами, що належать монастирю. Дія Універсалу поширювалась на полковників, есаулів, сотників, отаманів, старшин, рядових козаків та населення цього регіону, але цей акт мав такий самий недолік, як попередній універсал, – відсутність чітко визначеного покарання.

Широкий спектр покарань за правопорушення у сфері охорони природи передбачався Охоронним листом Івана Мазепи від 29 січня 1692 р., в якому встановлювались заборони рубати ліс, що належав відомому військовому товаришу К. Солонині. Причиною підготовки цього документа була скарга власника об'єкта щодо того, що в лісах навколо с. Евминки козаки Київського полку проводили незаконні вирубки.

До мір покарання належала смертна кара та «припис чинити справедливість», яку було важко пояснити, а також попередження козакам та жителям щодо заборони таких дій.

Деякі особливості юридичної відповідальності за незаконні рубки лісу в Елинські діброві Троїцько-Ільїнського монастиря на Чернігівщині регламентувались в Універсалі Івана Скоропадського від 12 липня 1721 р. Документ передбачав суворе покарання, зокрема застосування тілесних покарань, побиття киями, відсікання носа, вух, кінцівок, таврування, позбавлення честі й прав.

Природні об'єкти охоронялись у часи гетьманування Кирила Розумовського, який 6 липня 1761 р. підписав універсал, у якому перед козацькою старшиною ставиться завдання охороняти ліси, припинити їх знищення, проводити боротьбу з підпалами природних об'єктів. Як запобіжні заходи гетьман наказує проводити контроль на базарах за продажем дров і обов'язково з'ясовувати, в яких лісах проводились вирубки, та карати винних за наявності фактів незаконних рубок. Характерними рисами системи козацького права було його базування на звичаях, які обумовлювались конкретно-історичними умовами. Одночасно з цим козацьке право було становим корпоративним правом, яке встановлювало різний правовий статус окремих груп населення та було спрямовано на захист військово-політичної організації. В період існування Запорозької Січі за допомогою норм звичаєвого права встановили певний порядок природокористування, за порушення якого встановлювались різні міри відповідальності. Як каже А. О. Скальковський, в результаті його наукових пошуків був знайдений похідний журнал, який вела військова канцелярія та перераховувались такі природні об'єкти як зимівники, ліси, сінокоси, байраки, місця виловлювання риби [2, с. 125]. Цікавими є форма ведення судових справи та зміст винесених вироків, які викладались у певному порядку. Наприклад, документ від 27 листопада 1774 р. «Його вельможність отаман кошовий П. І. Калнишевський, військовий старшина Андрій Носач, писар військовий І. Я. Глоба, архимандрит Володимир присудили...» [2, с. 126].

В архіві запорізького Коша зберігаються документи, згідно з якими паланкова та полкова старшина зобов'язується захищати природні об'єкти та карати винних за порушення встановлених правил. Так, 17 березня 1759 р. вказується на наказ полковнику Самарської паланки, яка розташовувалась вздовж річки Самари, на території якої зараз знаходиться Новомосковський та Павлоградський райони, притягувати до відповідальності осіб, які вирубують на дрова сиру деревину, за що встановлювались покарання для порушників. З метою виявлення незаконних рубок лісу та притягнення винних до відповідальності у квітні 1765 р. Кіш створив посаду загальновійськового наглядача за охороною лісів та призначив на неї товариша Донського куреня Данила Малиновського, який обіймав цю посаду протягом 10 років до ліквідації Січі. При цьому необхідно зазначити, що російські військові проводили на українських землях колонізаційну політику, не звертали увагу на заборони Коша та протидії з боку підрозділу Данила Малиновського.

В іншому нормативно-правовому акті Ордері Коша від 24 січня 1767 р. Кіш надав дозвіл полковнику Кодацької паланки Василю Стройному про проведення запобіжних заходів для охорони лісу, розташованому в Ябуговому байраку. У змісті документа вказується, що жителі постійно займаються рубкою цього ліса і тому полковник Василь Стройний має право накладати штраф розміром 20 рублів за кожне зрубане дерево.

Юридична відповідальність встановлювалася за порушення терміну проведення риболовлі, що відображено в Ордері Коша від 5-го жовтня 1679 р., який надан от Полтавському монастирю на вилов риби в р. Орелі, де вказано період проведення вилову та обсяги вилоленої риби.

Однією з форм природокористування на землях українського козацтва було створено зимівників, які пройшли складний шлях – від тимчасового сезонного місця розташування мисливців та рибалок до багатопрофільного фермерського господарства, яким став у кінці XVIII ст. За даними А. В. Бойко, зимівники становили своєрідні хутори, що влаштовували козаки для розвитку скотарства, рибальства, бджільництва, хліборобства та інших промислів [3, с. 4]. Козаки, що жили у Зимівниках, виконували воєнні, розвідувальні функції, які поєднували з сільськогосподарською працею та промислами. За їх допомогою було забезпечення охорони своїх поселень від татар та повідомити Коша про ворожі наміри чи можливість набігів на українські землі. Як вказує О. Л. Олійник, Кіш у кожному конкретному випадку надавав козакам Ордер на створення зимівників за умови заліснення та охорони природних об'єктів. За даними вченого, процес створення зимівників мав інтенсивний характер і, за його оцінками, на території січі існувало 5767 зимівників [4, с. 115].

У змісті Ордера Коша вказано, що за охорону природних об'єктів козакам дозволяли облаштувати хутір, збудувати хати, завести пасіки, а також косити сіно. У випадку невиконання цих обов'язків Кіш мав право використати таку міру відповідальності, як розрив угоди та передачі ділянки іншому користувачеві.

Прикладом такого підходу був випадок з козаком Шапкою, якого за невиконання обов'язків з охорони природи та заліснення території було відібрано Сухий Байрак та передана в користуванні іншому козакові.

Значна увага питанням юридичної відповідальності шляхом встановлення штрафних санкцій за порушення норм з охорони природи була закріплена в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (далі: «Права...» 1743 р.). На думку акад. М. Є. Слабченко, українська шляхта потребувала охорони своїх прав і тому потрібно було підготувати правовий акт, до змісту якого мали увійти положення, пов'язані з їх винятковими правами [5, с. 748]. З метою підготовки такого документа протягом 1732–1743 рр. проводились кодифікаційні роботи. Водночас склад цієї комісії декілька разів змінювався, текст декілька разів надсилали до Москви, а остаточний варіант був затверджений на пленумі у Глухові скликаному Генеральною військовою канцелярією у травні–липні 1743 р. Як вказує В. С. Кульчицький, джерелом акта був Литовський Статут, Магдебурзьке Право, звичаєве право, а завданням – систематизація покарань, яка дозволила встановити чіткі норми відповідальності за скоєні правопорушення [6, с. 12]. За інформацією О. І. Гуржия, щодо об'єктів природи в тодішній гетьманській державі склалась критична ситуація, пов'язана з тим, що навіть за незначні правопорушення порушників вбивали, грабували, били, забирали коней, саджали до тюрем та накладали окови без рішень суду [7, с. 154].

Розглядаючи положення давньої пам'ятки права, необхідно зазначити, що тварини та рослинний світ у середині XVIII ст. значно відрізнявся своїм багатством порівняно з сьогодішнім станом. Так, згідно з Д. І. Яворницьким, у лісах та лісостепах українських земель росли великі ліси, в яких домінували такі породи, як дуби, в'язі, клени, ясені. Як вказує дослідник, багатство природи українських земель було таким значним, що козаки, які відправлялись на полювання та риболовлю, віддавали значну кількість шкір, м'яса, бобрів, меду населенню містечок та сіл [8, с. 12]. Розгляд біоти, яка проживала на території Гетьманщини, показує наявність у той історичний період таких тварин, як тарпан, кулан, тур, зубр, сайгак, соболь, рос-омаха, горностай, кіт лісовий, рись, чорний лелека, сипуха та ін., більшість з яких або зникли, або їхня кількість зменшилася до критичних значень. Промислове значення мали річки, які протікали по території Гетьманщини, що забезпечували риболовлю, а риба використовувалась як продукт для їжі та торгівлі. З метою її охорони був прийнятий Ордер Коша, який забороняв без спеціального дозволу ловити рибу у р. Самарі, за що встановлювались «строгі покарання», зміст яких у документі не був чітко з'ясований.

У давній пам'ятці права охороні природи присвячувався розділ XIX «О пуцах лесах, борах, роцах, гаях, браном дереве, о зверхних и рыбних ловлях, озерах, о принадах птичих, о гнездах соколям, лебедином и о бобровых гонах, також о хоромних строениях, садах, оградах, о вских грунтах, о пожарах домов и хуторов и о зажигателях». Особливістю покарань, передбачених «Правами... 1743 р.», є закріплення в її змісті штрафних санкцій за скоєне правопорушення, а також необхідність компенсації шкоди завданої власнику природного об'єкта. Так, питання виплат вартості знищених дерев регламентувались в арт. 1 «О поробке в чужой пуще дерева и цене за оноє» встановлював штрафні санкції за незаконне вирубування лісів. У ньому, згідно з п. 1, встановлювався штраф розміром 12 рублів за вирубку лісу, який належав шляхтичу, особам привілейованого стану або військовим, а також вказувалось на необхідність внесення плати за зрубане дерево. З іншої сторони, коли посполиті чи селяни скоять незаконне вирубування дерева, яке належить шляхтичу або військовому, то за такі дії встановлюється штраф розміром 6 рублів та необхідність компенсації вартості дерев, а коли посполитий зрубає дерево іншому посполитому, то має заплатити штраф три рублі. У статті передбачено також випадок, коли особа, будь-якого звання викопала та вкрала садове дерево або виноградний кущ, то за такі дії встановлювався штраф 12 рублів, а також виплата вартості кожного дерева чи куща, яка становила три рублі. Цей артикул детально регламентує ціну дерев, які було незаконно зрубані і встановлює різні штрафні санкції залежно від породи дерева та залежно від того, на які цілі може бути використаний цей матеріал. Так, за дуб, з якого можна зробити клепки для діжки, виготовлення кругів, встановлюється штрафна санкція 1 руб 20 коп., за берест, в'яз, ясен, з якого можна отримати попіл чи поташ, встановлюється ціна 60 коп. за сосну та інші дерева, які можна використати для виготовлення корит, – 60 коп., за дерево, яке використовується на дрова чи на хворост встановлюється ціна 4 коп. за віз.

Водночас арт. 2 «О пойманом в пущи над порубкою леса и о грабеже» п. 1 передбачав необхідність компенсації збитку за «порчу» лісу та порубки, а також у випадку, коли господаря було затримано, з його людьми у лісі при проведенні незаконної вирубки, то справу мав розглядати суд, який встановлював міру покарання і розмір покриття збитку. За аналогією з Руською Правдою та Статутами Великого князівства Литовського в «Правах...» 1743 р. арт. 5 встановлював штрафні санкції у випадку нанесення пошкодження чи рубки, або підпалу бортного дерева. Так, п. 1 даного арт. встановлював штрафну санкцію за зрубане дерево з бджолами – 2 рублі і 40 копійок, а за дерево без бджіл, у якому раніше перебували бджоли один

рубель двадцять копійок. Згідно з п. 2 встановлено штраф за псування борті з бджолами три рублі, а за пошкодження дерева бортного з бджолами чи без них – штраф 2 рублі 40 коп., а також за дерево, підготовлене для розміщення бджіл, 1 руб. 20 коп. Як вказує А. О. Скальковський, у багатьох випадках Кіш надавав Ордери на рубку лісу для будівництва споруд на Січі, а також церков у різних населених пунктах. Так, дослідник вказує, що в 1754 р. Тимофій Щербатський Митрополит Київський надіслав грамоту, в якій висловлював подяку козакам за постачання лісу на будівництво церкви в Кальміуський паланці [2, с. 116]. За аналогією зі Статутами Великого князівства Литовського арт. 6 «Прав...» 1743 р. присвячувався охороні хмелю, який мав у Гетьманщині широку сферу використання для виготовлення пива, деякі з сортів паперу, а також грубої пряжі, придатної для мішковини і мотузок. З цієї причини п. 1 арт. 6 «Про хмелі» передбачав сплату штрафу розміром 12 рублів за незаконну рубку хмелю та три руб. за збір шишок хмелю. В давній пам'ятці права значна увага приділялась відповідальності за пожежі, які регламентувались в арт. 7 «О пожарах в пущах, лесах і степах». Особливістю норм даної пам'ятки було відсутність розділення між собою кримінальних покарань та штрафних санкцій. Так, якщо з причини «сварки» чи «злости» був скоєний підпал, який зіпсував ліс, траву, сіно, бджіл, то в такому випадку необхідно було сплатити збитки, а винна особа підлягала арешту.

Питання охорони тварин розглядались в арт. 8 «О ловле дикого зверя», який забороняв проводити мисливство в чужих лісах, а арт. 9 «О цене зверей диких», який встановлював ціну вбитих звірів. В п. 2 за незаконну ловлю звірів встановлювався штраф 20 рублів, а також необхідно було заплатити за кожного звіря конкретну ціну (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз штрафних санкцій давніх пам'яток права

«Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.						
	Види звірів					
Найменування показника	Зубр	Бобер	Ведмідь	Лань	Лось	Кабан
Розмір штрафу	20 руб.	12 руб.	3 руб.	-	6 руб.	руб.
Кількість місячних заробітних плат	25	15	3,75	-	7,5	1,25
Статут ВКЛ 1588 Р.						
розмір штрафу	12 руб. грошей	12 руб. грошей	3 коп. грошей	6 коп. грошей	6 руб. грошей	1 руб. грошей
сума у литовських грошах	1200	1200	180	360	600	100
кількість середньомісячних заробітних плат	8	8	1,2	2,4	4	0,6

З метою дослідження штрафних санкцій за правопорушення, пов'язані з дикими тваринами, виконано порівняльний аналіз їх значень, які регламентувались у «Правах...» 1743 р. та Статуті ВКЛ 1588 р. Так, згідно з даними О. Сокирки середньомісячна заробітна плата козака, який мав офіцерське звання, дорівнювало 0,8 руб., тому це дає змогу зробити перерахунки штрафних санкцій у кількість місячних заробітних плат [9, с. 173] (табл. 1). З іншої сторони, середня заробітна плата кваліфікованого фахівця в часи існування ВКЛ дорівнювала 150 грошей, що дозволило їх перерахувати штрафні санкції Статуту 1588 р. в кількість місячних заробітних плат.

Проведення порівняльного аналізу показало, що вартість штрафних санкцій в часи існування Гетьманщини значно перевищувало відносні величини штрафів, які застосовувались у Великому князівстві Литовському.

Інтерес викликає та обставина, що в Архівах Коша знаходиться документ, який підтверджує притягнення до відповідальності винних осіб – це рапорт, складений у червні 1761 р., полковника Бугогардівської паланки Корнія Шустовала кошовому отаману Григорію Федорову про затримання мисливців – жителів сусідніх слобод, які без дозволу Коша полювали на лисиць.

У «Правах...» 1743 р. відображені складні питання, пов'язані з сервітутами, яким присвячувався арт. 10 «Никто в озерах чужих, в своїй пуци рыбы ловит и на сенакосах травы косить не имеет». Так, за незаконну ловлю риби у чужому озері встановлювався штраф 12 рублів, а у випадку сінокосіння порушник зобов'язувався заплатити 12 рублів та компенсувати нанесені збитки. У випадку крадіжки скошеного сіна

арт. 10 регламентував необхідність оплати штраф 12 рублів і компенсації вартості сіна, згідно з тою ціною, яка була на той історичний період.

Давня пам'ятка права регламентувала охорону птахів, яка відображена в арт. 11 «О принадах и сетях птичих, також о гнезде соколом и лебедином». Так, згідно з п. 1 за знищення або порчу приладь для ловлі птахів встановлювався штраф 6 рублів та необхідність компенсації вартості птахів, яка діяла на той період. В свою чергу п. 3 передбачав штрафну санкцію 3 рублі за крадіжку та знищення приладь для ловлі тетерів, куріпок, а також за крадіжку соколів штраф 6 рублів і за лебедів 3 рублі. В змісті «Прав...» 1743 р. з відображена давня традиція вважати бобрів власністю правителів, що отримало своє закріплення в арт. 12 «Про боброві гони та лови». Так, п. 1 «Прав...» 1743 р. з аналогією зі Статутами ВКЛ 1588 р. встановлював заборону сінокосів, рубки лози навколо місць проживання бобрів на відстані, розмір якого становив відстань від місця, з якого можна докинути палку до гніздування бобрів. За порушення цієї норми і в разі переміщення бобрів до іншого місця встановлювався штраф розміром 12 рублів та регламентувалась заборона на проведення сінокосів та рубки лози навколо нового місця гніздування бобрів. Як вказувалось в п. 2 за вбивство бобрів встановлювався штраф 12 руб, а також необхідність оплати компенсації за чорного бобра – 4 руб 80 коп., за карого – 2 руб 40 коп.

Підводячи підсумки юридичної відповідальності за правопорушення у сфері охорони природи, виникає питання: чому автори давньої пам'ятки приділили таку увагу цій проблемі. Однією з причин була та обставина, що частина земель та деякі природні ресурси належали окремим громадам, селам, містечкам, поселенням. З іншої сторони, як вказує П. О. Нюхіна, у цей історичний період почалось широке використання гетьманських універсалів, які регламентували надання земель у власність, володіння та користування закріплення розподілу земель, а також затвердження угод на купівлю-продаж земель, на яких часто були розташовані природні об'єкти [10]. З іншого боку, економічне життя козацько-гетьманської держави у другій половині XVIII ст. почало змінюватись, оскільки військові дії проти татар поступово зменшувались, а більшого значення здобуло сільське господарство, ремісництво та торгівля. Як вказує М. Є. Слабченко, на базарах Гетьманщини з'явилися вироби заліза, заступи, коси, плуги, сковорідки, ложки, чарки, рушніці, різні тканини, сукна, тютюн, горілка, вино, перець, мед та інше [11, с. 242]. Для їх отримання необхідно було використовувати багато сировини, яку можна було добути шляхом експлуатації природних об'єктів, тому охорона прав на ці елементи природи набуває важливого значення.

Виходячи з історичного досвіду охорони природних об'єктів на землях українського козацтва, доцільно внести до «Основних засад (стратегій) державної екологічної політики України на період до 2030 р.» положення, щодо яких необхідно збільшити лісистість Запорізької області, яка становить 3,9%, Херсонської області, де ліси складають 4,6%, Миколаївської області – 3,9%, до значень, які були зафіксовані в часи існування Запорізької Січі та Козацько-Гетьманської держави.

За результатами проведеного досліджень сформульовано **висновки**.

1. Юридична відповідальність, яка встановлювалась гетьманськими універсалами, мала невизначений характер, були відсутні чіткі штрафні санкції, що допускало широке трактування покарань за правопорушення, пов'язані з природними об'єктами.

2. Згідно з Ордерами виданих Запорізьким Кошем встановлювались норми відповідальності у вигляді необхідності оплати штрафу та вилучення природних об'єктів у орендарів та передачу їх іншим особам.

3. Штрафні санкції зафіксовані в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. відрізнялись системністю, чітким характером та були спрямовані на охорону окремих видів звірів, птахів, бджіл, бортних дерев, сінокосіння. Проведення порівняльного аналізу штрафних санкцій «Прав...» 1743 р. та Статуту ВКЛ 1588 р. показало більш високі значення розмірів штрафів у «Правах...» порівняно з Литовським Статутом.

Список використаних джерел

1. Бойко А. В. Запорізький зимівник останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя : Видавець, 1995. 54 с.
2. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). Запоріжжя : Дике Поле, 2005. 256 с.
3. Слабченко М. Ескізи з історії «Прав, по которму судится малоросийский народ». *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності*. Київ, 1927. Ч. 1. С. 748–754; Його ж. Чи використовуване гетьманське законодавство в «Правах...»? Там само. С. 252–255; Його ж. Яка була перша редакція «Прав...»? Там само. С. 755–759.

4. Кульчицький В. С. Кодифікація права на Україні у XVIII столітті. Львів, 1958. 49 с.
5. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 2000, 1990–1991. Т. 1. 592 с.; Т. 2. 560 с.; Т. 3. 560 с. (Сер.: «Пам'ятки історичної думки України»).
6. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / наук. ред., комент.: Г. К. Швидько ; пер. з рос.: О. В. Завгородня. Дніпропетровськ : Січ, 1994. 678 с.
7. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр.: Наукове видання Темпора 2006 р. 280 ст.
8. Нюхіна П. О. Українські земельні універсали козацько-гетьманської доби. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Юридические науки»*. 2009. Том 22 (61). № 2. С. 362–369.
9. Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січі Запорізької // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / Ю. С. Шемшученко (заг. ред.). Київ : Видав. Дім «Юридична книга», 2003. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. Київ : Юридична книга, 2003. С. 239–271.

References

1. Boiko, A. V. (1995). *Zaporizkyi zymivnyk ostannoï chverti XVIII stolittia [Zaporozhye winterer of the last quarter of the XVIII century]*. Zaporizhzhia: Vydavets [in Ukrainian].
2. Oliinyk, O. L. (2005). *Zaporozkyi zymivnyk chasiv Novoi Sichi (1734–1775) [Zaporozhian winterer of the New Sich (1734-1775)]*. Zaporizhzhia: Dyke Pole [in Ukrainian].
3. Slabchenko, M. (1927). *Eskizy z istorii «Prav, po kotorym sudytsia malorossyiskyi narod» [Sketches on the history of «Rights under which the people of Little Russia»]*. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bahaliia z nahody simdesiatoi richnytsi zhyttia ta piatdesiatykh rokovyn naukovi diialnosti. Kyiv, Ch. 1, 748-754; Yoho zh. Chy vykorystovuvane hetmanske zakonodavstvo v «Pravakh ...»? Tam samo, 252-255; Yoho zh. Yaka bulla persha redaktsiia «Prav...»? Tam samo, 755-759 [in Ukrainian].
4. Kulchytskyi, V. S. (1985). *Kodyfikatsiia prava na Ukraini u XVIII stolitti [Codification of law in Ukraine in the eighteenth century]*. Lviv, [in Ukrainian].
5. Yavornytskyi, D. I. (1991). *Istoriia zaporizkykh kozakiv [History of the Zaporozhian Cossacks]*: u 3 t. / redkol.: P. S. Sokhan (vidp. red.) ta in. Kyiv: Nauk. dumka, 1990–1991. Т. 1.; Т. 2.; Т. 3. (Ser.: «Pamiatky istorichnoi dumky Ukrainy») [in Ukrainian].
6. Skalkovskiy, A. (1994). *Istoriia Novoi Sichi, abo ostannoho Kosha Zaporozkoho [History of the New Sich, or the last Zaporozhian Kosh]* / nauk. red., koment.: H. K. Shvydko; per. z ros.: O. V. Zavorodnia. Dnipropetrovsk: Sich [in Ukrainian].
7. Sokyрко, O. (2006). *Lytsari druhoho sortu. Naimane viisko Livoberezhnoi Hetmanshchyny 1669-1726 rr.: Tempora* [in Ukrainian].
8. Niukhina, P. O. (2009). *Ukrainski zemelni universaly kozatsko-hetmanskoï doby [Ukrainian land universals of the Cossack-Hetman era. Scientific notes of the Tauride National University]*. *Uchenye zapysky Tavrycheskoho natsyonalnoho unyversyteta im. V. Y. Vernadskoho Seryia «Iurydycheskye nauky»* – Scientific notes of the Tauride National University. VI Vernadsky Series «Legal Sciences», 22 (61), 362-369 [in Ukrainian].
9. Slabchenko, M. Ye. (2003). *Sotsialno-pravova orhanizatsiia Sichi Zaporizkoi. Antolohiia ukrainskoi yurydychnoi dumky [Socio-legal organization of the Sich of Zaporizhia]*: v 6 t. / Yu. S. Shemshuchenko (zah. red.). Kyiv: Vydavnychi Dim «Iurydychna knyha», Т. 3: Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: kozatsko-hetmanska доба. Kyiv: Yurydychna knyha [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18.02.2022.